

Kulin Veronika

René Girard: *Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből.*

*A kereszténység kritikai apológiája.**

■ Értékítélet ugyan egy írást „józnaknak” nevezni, mégis ezzel kell kezdenem, ha René Girard könyvét akarom jellemezni. Údító ez a könyv annak, aki keresztény szemléletű és tudományos igényű olvasmányt keres, és akit fásarsztanak mind a mai (hétköznapi) kereszténység kánaáni nyelven fogalmazott vagy éppen a mai közönséghez igazodni akaró, ellaposodott gondolatisméltései, mind a tudományos érvelések olykor bosszantó iránytalansága. Girard prózája természetesen a tudományos stílushoz áll közel, lévén hogy relevánsan akar szólni a „művelt közönséghez”, azzal a különbséggel, hogy ez az írás bátrabb, mint a saját világnézeti meggyőződéseiket (ideológiáikat) kimondottan nem vállaló szövegértelmezők művei. Nem is kell óvatoskodnia, az európai irodalom és filozófia nem kevésbé bejárat terep a számára, mint a XX. századi és kortárs irodalom- és kultúraelméletek. Bár az alcím keresztény apológiának nevezi a könyvet, valójában inkább keresztény szemléletű kultúraelméletet vázol föl benne, és sokszor inkább támad, mintsem hogy védekezne.

A cím *Lukács evangéliumából* vett mondat (10,18), amely Jézus mond kiküldött tanítványainak, akik örömmel számolnak be ördögűző sikereikről: „Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből.” A magyar címmel ellentétben az eredeti francia címben és végig az egész szövegben a sátán nem névelővel, hanem személyként megnevezve Sátánként szerepel. Girard felfogásában Sátán, miközben erősen jelenlévő és megragadható, kihagyhatatlan szereplője az evangéliumi történeteknek, egyúttal valódi lényeg nélküli, „léttel nem rendelkező” személy, illetve hatalom. Annak a hatalomnak a megszemélyesítője, amely az embereket úgynevezett „mimetikus versengések” fogságában tartja, és amely az emberi társadalmakban újra és újra képződő válságokat a bűnbakképzés mechanizmusával oldja meg. Ezt jobb megismételni – a szerző is ezt teszi; a mintegy kétszáz oldalnyi könyvnek jelentős része önisméltés vagy inkább

többszöri körüljárása, újrafogalmazása a mondanivalónak. A Sátánról szóló fenti meghatározás a könyv egyik központi gondolata, magának a fent „keresztény kultúraelméletnek” nevezett gondolatrendszernek a magva, ezért megéri kifejtteni.

A Girard-féle kultúrakonceptió röviden a következő: az ember nem rendelkezik saját vágyakkal. Mivel nincs saját vágya, ezért mások vágyait utánozza, vagyis olyan dolgokra vágyik, amelyekre mások is vágnak. Egy tárgynak vagy bármi másnak attól lesz értéke, ha valaki vágyik rá. A közös tárgyra irányuló vágyak azonban versengést gerjesztenek, és a versengés mindig újratermeli önmagát. Minél inkább vágyik (ragaszkodik) valaki egy dologra (-hoz), annál kívánatosabb lesz a másik ember számára és fordítva. Girard azért nevezi „mimetikus versengésnek” a társadalom egyik fő hajtóerejét, mert vágyaink szerinte sosem eredetiek, mindig mimézis eredményei, majd az ebből fakadó versengés is imitációt vált ki. A mimetikus versengések mindig botrányokba torkollnak, illetve botrányokon keresztül fejlődnek tovább. A botrányok halmozódnak, és adott pillanatban eszkalálódni tudnak, ami a közösség széthullásával fenyeget. Ezekben a helyzetekben lép működésbe a minden archaikus kultúrában fellelhető bűnbakállítási eljárás. Keresni kell valakit, aki felelős a társadalmi nyugtalanságért. A bűnbakról – és ez Girard egyik legfontosabb állítása – *mindenkinek* el kell hinnie, hogy bűnös, máskülönben nem lesz hatékony a megoldás. A közösség tagjainak *egyöntetűen* vádolniuk kell a kiszemelt áldozatot, aki általában valamilyen okból könnyen kirekeszthető a közösségből (magányos, öreg, beteg, nyomorék stb.). Ha megvan a bűnbak, és mindenki átveszi (vagyis utánozza) a közösség magatartását, sor kerül a bűnbak kitesztására, illetve megölésére. Ez az eljárás felszabadítja a közösségben felgyülemlett energiákat azzal, hogy egy célpontra irányítja: hullanak a kövek, és az áldozat betölti feladatát – halálával megbékíti (le-

csillapítja) a közösséget. Mivel a közösség tagjai érzékelik, hogy az áldozat halála (vagyis valamiképpen ő maga) békét teremtett a közösségben, ezért előbb még bűnösnek tekintett áldozatukat tisztelni kezdik, és isteni létet tulajdonítanak neki. A rend helyreáll, vagyis a kultúra újra működni tud, amely kultúrát aztán úgy igyekeznek a rend állapotában tartani, hogy újra és újra megismétlik (utánózzák) az eredeti bűnbakfeláldozó eseménysort, vagyis rituális eszközökkel biztosítják a kultúra, a közösségi béke és rend fennmaradását. Nagyjából idáig a kultúraeredet-elmélet. Minden kultúra mögött – ahogy Girard fogalmaz – „alapító gyilkosság” fedezhető föl.

A „mítoszok” (így, általánosan megjelölve) Girard szerint mind ilyen eredeti közösségi erőszak nyomán született elbeszélések, amelyeknek legfőbb jellegzetesége, hogy nem mutatnak rá arra az erőszakra, amelyből születnek, hanem elleplezik azt, hogy a közösség számára békét hozó istenség eredetileg ártatlan áldozat volt. A mitológiában az áldozat mindig ténylegesen bűnösnek van bemutatva, a közösségi félelem és harag alapja valós. A példa Oidipusz mítosza, amelyben az elbeszélés szerint Oidipusz valóban elköveti azokat a rettenetes és abszurd tetteket, amelyekkel vádolják, és amelyeket (amilyeneket) egyébként minden boszorkányüldözésből is ismerünk.

Girard elsőre nem keresztény apológiába illő állítása az, hogy a *Biblia* sok története és az evangéliumok beszámolója ugyanilyen szerkezetű történetek. Semmilyen lényeges különbség nincs azokban a mechanizmusokban, amelyek Jézus kereszthalálához és amelyek bármely más bűnbak kirekesztéséhez, feláldozásához vezetnek. Ez ugyanis az emberi társadalom alapvető működési mechanizmusa. Ugyanez történik számos ószövetségi történetben is (amelyek közül a József-történetet hasonlítja össze Girard az Oidipusz-mítosszal). Miben áll akkor a bibliai történetek különlegessége? Girard erős polemizáló éllel utasítja el mind a pozitivisták szemléletét, amely a hasonlóságok miatt az evangéliumi történetet más mítoszokkal egy szintre helyezi, mind a posztmodern megközelítéseket, amelyek a szövegek egységére helyezve hangsúlyt, a különbségeket a kreatív fantázia termékeinek tartják, és nem vetnek számot a mögöttük lévő valósággal. („A pozitivisták az értelmezési problémákat száműzték a vizsgálódásaikból, ők [ti. a „dekonstruktivisták”] pedig a tényeket.” 206.) A mítoszok és az evangéliumok hasonlóak, és mindkettő mögött valós referensek vannak, de nem feltétlenül pozitivisták értelemben – ez Girard gondolatme-

netének döntő mozzanata. A valós referens az az emberi áldozatállító mechanizmus, amely mindig is megfigyelhető volt, és ma is az. Ebben áll a hasonlóság. A különbség pedig – ez a könyv legragyogóbban kifejtett és legizgalmasabb része –, hogy míg a mítoszok elleplezik a megbékélési folyamat mögött fellelhető erőszakot, a *Biblia* és az evangéliumok felfedik azt. A *Bibliában* nincs igaza a vádoló tömegnek, és az áldozatról rendre kiderül, hogy ártatlan. Krisztus kereszthalála ugyanannak a mimetikus agresszióknak az eredménye, mint bármely más bűnbakállítási mechanizmus áldozatáé; a különbség az, hogy Krisztus története nyilvánvalóvá teszi ezt az agressziót, és hangosan hirdeti az áldozat tökéletes ártatlanságát.

Sátán tehát elbukik. A kereszthalál leleplezi, mi történik *valójában*, amikor emberek megbékélnek egymással: ártatlan áldozat az ára. Ez Girard legfőbb mondanivalója, és ezért kerül a címbe. Az évezredek át alkalmazott és jól bevált béketeremtő eljárás Krisztus kereszthalála után ugyanabban a formában, ugyanazzal a naivitással, tudatlansággal nem folytatható. Mimetikus versengések továbbra is vannak, ebből fakadó társadalmi válságok is mindig újratermelődnek, és a bűnbakállító mechanizmusok is működésbe lépnek, de a Vádoló (=Sátán) nem tudja maga mellé állítani a teljes közösséget ott, ahol a Védő (=Paraklétoz, a Szentlélek) akár egyvalakit az áldozat mellé állít.

Innen eredeztetni Girard az európai kultúrának azt a jogban, politikában, gazdaságban megmutatkozó fejlődését, amelyet az áldozatok iránti felelősségtudat kiterjedése jellemez. Megállíthatatlanul terjed egyre szélesebbre azoknak az áldozatoknak a köre, akiket a keresztény erkölcsi örökségből fakadóan az európai kultúra óvó szárnyai alá akar venni. Sátán utolsó, kétségbeesett csele így az, hogy ezt az áldozatok iránti felelősségérzetet ragadja magához, és ebben támaszt versengést az emberek között. „Társadalmunkban mindenki áldozatokat vagdos a másik fejéhez [...], először az áldozatok sorsán siránkozunk, s egymást vádoljuk a vesztükben való közreműködéssel vagy bűnös közömbösséggel. Ezután minden siránkozás álszent voltán siránkozunk.” (198–199.) Végül – folytatja Girard – a kereszténységet vádoljuk azzal, hogy nem tett semmit az erőszak érvényesülése ellen.

Girard nemcsak Sátán bibliai fogalmához ragaszkodik, hanem ahogyan a feltámadást, úgy az apokalipszist is a keresztény üzenet lényegi részének tekinti, ami bele is illik gondolatmenetébe. A kereszthalál leleplező ereje

ugyanis megfosztotta az emberiséget bevált béketeremtő eljárásától, és lehetetlenné tette a ciklikus visszatéréseket. A mai európai kultúra ott tart, hogy a zsidó-keresztény kultúrát, a *Biblia* és a kereszthalál tanulságát beépítette védekezési rendszereibe, és ezzel próbálja hatástalanítani. A mai „fortélyosabb totalitarizmus” – ahogy Girard nevezi – nem száll szembe nyíltan a zsidó-keresztény örökséggel, hanem kisajátítja törekvéseit, a kereszténységet kritizálja, „balról igyekszik túlhaladni” (216.), miközben nem veszi észre, hogy maga is az áldozatállító mimetizmus foglya.

Girard könyve rövid, de nagyszabású, és mint az ilyen könyveknél általában, érzékelünk benne gyenge pontokat. Egyik ilyen gyenge pont a „mítoszok” túl általános emlegetése, nagyon kevés konkrét példával – éppen ezért nem eléggé győz meg arról, hogy a mítoszok *egyáltalán* ellegezik a valódi botrányokat. Nem teljesen világos, hol ragadható meg az áldozatok istenné válásának mozzanata, és sok mítoszkutató kérdezné joggal, minek alapján bizonyítható bizonyos istenek áldozateredete. Nem egészen kidolgozott az evangéliumi történetekben a feltámadás jelentősége, és annak a különbségnek a részletezése is hiányzik, amely Krisztus feltámadását elkülöníti más „meghaló és feltámadó istenek” feltámadásától. Az olvasó hiányérzetét több ponton bizonyára orvosolni lehetne a szerző tekintélyes életművéből: a Dosztojevskij- és Proust-elemzésektől a bibliaértelmezésekig és kultúraelméletig – amely alig férhető hozzá magyarul. Holott a mimetikus versengésről és a bűnbakállító mechanizmusról alkotott elmélete iskolateremtővé vált a kultúrantropológiában, és széles körű hatást fejtett ki számos tudományterületen. (Hovatovább 1990 óta létezik egy tudományos fórum [Colloquium on Violence and Religion], amelynek kitűzött célja a Girard-féle mimetikus erőszakelmélet kritikai továbbgondolása különféle tudományterületeken.)

A fordítás példásra sikerült, sehol nem érezni zavaró magyartalanságot, s a szövegnek megvan a bizonyára a fordító érdemének is betudható lendülete. Girard gondolatmenete a fent vázoltakon kívül még sok mindent érint, részletesen elemzi például a József-történetet; egy egész fejezet szól az államhatalom és Sátán összefüggéseiről („A fejedelemségek és hatalmasságok”), kitér a hitlerizmusra, Nietzsche-re és Heideggerre. A kereszténység újraértelmezéseit kereső olvasó örömmel fogja olvasni, és elégedettséggel teszi le a könyvet, még ha egyes következtetéseit túl homályosnak, bizonyos érveit elnagyolt-

nak érzi is. Girard szemlélete ugyanis inspirál: a *Biblia* újraolvasására, Krisztus kereszthalála és a keresztény üzenet *emberi* világban tapasztalható érvényességének felfedezésére. Mivel Girard egészen az utolsó oldalakig (egész pontosan a 227-ig, ahol a Szentlélek *valós* szerepéről kezd írni) kizárja érveléséből a teológiát és minden vallásos diskurzust; mondhatnánk, hogy „vallásfilozófiai kultúrantropológiát” űz, ezért olyan olvasható és jóleső azoknak, akik a keresztény gondolkodás releváns és vállalható útjait keresik. (*Budapest, Atlantisz, 2013., fordította Sajtó László*)

JEGYZETEK

- * René Girard, a Francia Akadémia tagja, a Stanford egyetem professzora 2015. november 4-én, 92 éves korában hunyt el amerikai otthonában.